

הרב יואל פרידמן

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

הקדמה

- א. בית הדין של העיר עזה
- ב. עזה צומת ועיר מעבר בין מצרים וארץ ישראל
- ג. תשלום מסי העיר
- ד. בין איש לאשתו וכפיית אשה לדור בעזה
- ה. הלכות ומנהגים בעיר עזה

הקדמה

אברהם לונץ פרסם את מכתביו של ר' עובדיה מברטנורה (1440 איטליה – 1510 ירושלים), ובהם יומן מסעותיו. באחד המכתבים מספר רע"ב על הגעתו לעיר עזה בשנת רמ"ח (1488).¹ הוא מספר שבאו ממצרים לארץ גושן, ומשם עברו דרך המדבר, ובהמשך דבריו הוא כותב:

הגענו במדבר במקום ערי"ש ואומרים עלי' שהיא סוכות... הלכנו ממקום למקום במדבר עד עזה בלא שום פגע ונזק חלף (?) היא עיר בראשונה אשר מצאנו בצאתנו ממדבר דרך ארץ פלישתים, והיא עיר גדולה ויפה, גדולה כירושלים, ואין לה חומה סביב כי בכל ערי הארצות האלה ובכל מלכות ארץ מצרים המולך היום בכל ארץ ישראל, וארץ פלישתים, וארץ ארם – אין בהם חומה זולת אליסג'דריאה לבדה. וראיתי בעזה הבית אשר הפיל שמשון על פלישתים, כפי מה שספרו לי יושבי הארץ בעלי בתים רבנים. ישנו בעזה ד' ימים ושם היום רב אשכנזי, נקרא ר' משה מפראגה² אשר ברח מירושלים והביאני אל ביתו בעל כרחי, והייתי עמו כל הימים אשר ישבתי בעזה. וביום השבת באו כל

1. אברהם לונץ, המעמר כרך ג, ירושלים, תר"פ, עמ' 125-126.

2. נ"א: ר' שלמה מפראג - שד"ל.

הרב יואל פרידמן

הפרנסים לסעוד עמנו, והביאו אשישי ענבים ופירות כמנהגם, ושתינו שבעה או שמונה כוסות קודם אכילה והיינו שמחים. ביום הראשון בי"א בניסן נסענו מעזה...

בהערות מוסיף לונץ³ תוספת למכתב של רע"ב (כנראה עפ"י כת"י אחר): "הארץ מן היהודים ובעזה היום **כשבעים ב"ב** רבנים וב' ב"ב שומרונים, ולא ראיתי בעזה קראים" בדיוק כמספר המשפחות שנתרו בירושלים, וכפי שמספר רע"ב בהמשך:

ובאנו עד שערי ירושלים, ונכנסנו בה בשלושה עשר לחודש ניסן רמ"ח... ומן היהודים לא נשאר בה היום רק שבעים ב"ב מדלת העם אשר אין להם מחיה וכמעט לא נשאר בה איש שלא יחסר לחמו.

הניגוד שבין תיאורו של רע"ב את העיר עזה לתיאורו את העיר ירושלים בולט לעין. העיר עזה היא "גדולה ויפה", והוא מספר שאכלו בסעודת שבת מכל טוב, והסעודה הייתה מלווית באכילת פירות ושתית יין. לעומת השובע והרווחה הכלכלית של העיר עזה, רע"ב מתאר את ירושלים בעיניים קודרות, העוני והרעב הם נחלת הכל, ולפי הנראה המצב הכלכלי שם היה ירוד ביותר.

א. בית הדין של העיר עזה

האם קהילת היהודים בעזה הייתה קהילה מאורגנת ומסודרת או שבמקרה נתאספו שם כמה משפחות יהודיות. במכתבו של רע"ב הוא מספר ש"באו כל הפרנסים לסעוד עמנו" בביתו של ר' משה פראגה, מכאן שכבר בשנת רמ"ח (1488) היו לקהילה מוסדות וראשי קהל. אחד הסממנים של קהילה מאורגנת היא קיום של בית דין במקום. האם בעיר עזה היה בית דין? ואם כן, מי הם הרבנים והדיינים ראשי קהילת עזה?

3. המעמר שם, הערה 15.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

1. ר' יעקב בירב⁴ (טולדו 1474 – צפת 1541) שישב בבית הדין בצפת⁵ התיר אשה מעיגונה שנבע מחמת שבועה שנשבעה.⁶ סיפור המעשה הוא שר' דניאל זך התכוון לישא את גרושת שמעון.⁷ אף שהיה נשוי לשתי נשים, וכאשר ראו בית הדין שרעיון זה אינו נובע ממניעים טהורים ועלול להביא נזק ליתום בנה של האשה, הסכים ר' יעקב בירב להזמין את ר' דניאל זך ולשכנעו שלא יוציא את הרעיון אל הפועל, כדי שבית הדין לא יצטרך לגזור עליו גזירת נידוי. לאחר זמן, הסכים הרב יעקב בירב להתיר לר' דניאל זך את הנידוי בתנאי שהוא וגם האשה יקבלו עליהם את הדין, וייעשו הצעדים הנדרשים כדי שהיתום לא יינזק. בינתיים התברר שהאשה נשבעה בבית הדין בירושלים בחודש תשרי שנת רפ"ז (1527), שלאחר גירושה מבעלה, לא תינשא לאף אחד, אלא אם כן תקבל רשות משלושה אנשים. כאשר אחד מהשלושה הלך לעולמו והשנים האחרים הסכימו שתינשא, נשאל מהר"י בירב אם ניתן להתיר לה את השבועה.⁸ לבסוף התיר מהר"י בירב את האשה על סמך פסקו של הרשב"א⁹ שכשאדם נשבע שיהיה ברשות פלוני ופלוני הכוונה היא: פלוני או פלוני.

ר' יעקב בירב כותב שבתחילה לא היה מתערב, ולא היה גוזר על ר' דניאל זך נידוי אילולא נאמר לו שבתי הדין שבעזה ובירושלים אינם מסוגלים לכופ אותם לעזוב את רעיון הנישואין:

4. היה רבם של ר' יוסף קארו והמבי"ט.
5. מהר"י בירב עלה לצפת ממצרים לאחר מות הנגיד ר' יצחק שולאל, ראה: בצלאל לנדוי שו"ת מהר"י בירב, ירושלים, תשמ"ח, מבוא עמ' 12, הדברים להלן עוסקים בנישואי קמר אלמנתו של הנגיד, ראה הערה הבאה.
6. שו"ת מהר"י בירב סי' ד. הרקע למעשה מתואר אצל: א' שטרס [אשטור], תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים, תשי"א, עמ' 505. לאחר שר' יצחק הכהן שולאל שהיה נגיד נפטר נישאה לר' סולימאן נ' דנון, נתגרשה ממנו, ורצתה להינשא לר' דניאל זך. כיוון שראו כמה חכמים שנישואין אלה עלולים להביא נזק ליתום בן הנגיד, אברהם, שישב בירושלים רצו למנוע את הנישואין. ספיחין לסיפור זה ראה גם בשו"ת מהרלב"ח סי' צה.
7. סולימאן נ' דנון.
8. מהר"י בירב דן שיתכן שכאשר נשבעה שלא תינשא אלא ברשות פלוני ופלוני, אין הכוונה שצריך לקבל הסכמה מכולם אלא די באחד או שנים מהם.
9. שו"ת הרשב"א ח"ה סי' רס.

הרב יואל פרידמן

שהיו אומרים לנו שלא היה כת **ביד שום חכם ודיין מעזה** ולא מירושלים לכוף אותו ומפני זה הסכמתי לגזור עליו בגזרתי נדוי...

יש להסיק מכך שבאותה עת ישב בית דין בעזה. לא ברור אמנם, מדוע לא היה לבתי הדין שבעזה וירושלים הכוח לגזור נידוי על ר' דניאל זך. לא מסתבר שהדבר נבע מהיעדרם או מחולשתם וחוסר סמכותם,¹⁰ שכן בירושלים מי שישב על כסא הרבנות היה ר' לוי בן חביב, שהיה מגדולי הדור.¹¹ לכן ייתכן שהיו להם סיבות צדדיות ושיקולים מקומיים להמנע מהטלת חרם ונידוי על ר' דניאל זך.¹²

2. מתשובתו של ר' דוד בן זמרא (1479 ספרד — 1573 צפת) אכן נראה שהיה זמן שעזה נותרה ללא בית דין.¹³ הרדב"ז נשאל על ראובן מעזה שהיו לו שתי נשים בעלות כתובות שונות, וכאשר ראובן מת, פרץ ריב איך יגבו את הכתובות, איך יחלקו את הנכסים ולמי זכות הקדימה עליהם. וכותב הרדב"ז: "**ולפי שלא היה שם חכם** שאלו כיצד יתנהגו בגביית כתובותיהן". קשה לתארך מתי נכתבה תשובה זו, שכן ייתכן שהיא נכתבה כשהרדב"ז היה במצרים בין השנים רע"ג

10. יש לציין שהשבעה שנשבעה האשה הייתה בפני שלושה אנשים או חכמים בירושלים ולא מעזה; אעפ"כ, אין להוכיח מכאן שלא היה בי"ד בעזה, כי האשה מרת קמר הייתה ממשפחה מיוחסת בירושלים (ראה א' שטראוס [אשטור] שם), ואך טבעי שלאחר מות בעלה הנגיד חזרה לבית הוריה בירושלים.

11. ראה שו"ת מהרלב"ח סי' צה, שבבית דינו של ר' לוי בן חביב שבירושלים, נידונו צדדים אחרים של אותה פרשה, בשנת רפ"ז.

12. ראה מה שכתב נתן שור, "תולדות יהודי עזה", ספר אביצור, (עורד: רחבעם זאבי), תל אביב, תש"ן, עמ' 203, שלא היה חכם ולא בית דין בעזה, ושנצרכה סמכות בית הדין בצפת כדי להתיר לאדם לישא אשה שלישית מחמת חרם דר' גרשום. כאמור אין זה מתקבל על הדעת. בנוסף, לפי הנראה לא נהג חרם דר' גרשום אצל הספרדים שאל"כ איך היה נשוי לשתי נשים? במקרה זה, נזקקו לבית דינו של ר' יעקב בירב לגזור עליו נידוי כדי שלא ישא אשה שלישית, את מרת קמר, וכדי שלא יינזק בנה היתום כדלעיל. כאמור ייתכן שבתי הדין בעזה וירושלים נמנעו מכך מסיבות השמורות עמהם, ויש לשער שדווקא מהר"י בירב נכנס לעובי הקורה, מחמת קשרי הידידות שהיו לו עם הנגיד (לעיל הערה 6). ראה בצלאל לנדוי, שו"ת מהר"י בירב מבוא עמ' 12.

13. שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרעא.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

1513) ועד שנת שי"ג (1573).¹⁴ או שמא כאשר ישב כרבה של ירושלים ואולי בסוף ימיו בהיותו בצפת. לאור מסקנתנו בתשובה הקודמת (תשו' מהר"י בירב) שבשנת רפ"ז (1527) היה חכם או דיין בעיר עזה, ניתן לשער שבתשובת הרדב"ז הוא מתייחס לתקופה שלפני תאריך זה.

3. בתשובה אחרת של הרדב"ז,¹⁵ אנו נזכרים שלושה חכמים בעיר עזה בשנת ש' (1540): ר' שמואל בר יפת תמים, ר' אליעזר ב"ר יוסף גרוש, ור' יוסף ריאנטי.¹⁶ שלושת חכמים אלו מעידים בשטר גביית עדות שהעידו בפניהם שלושה יהודים ששמעו גוי האומר "במשיח לפי תומו" שיהודי נהרג בהליכתו מעזה למצרים. על סמך עדות זו מתיר הרדב"ז את האשה מעגינותה.

מכאן ששלושת החכמים הללו שמשו כדיינים בבית הדין. אמנם נזקקו הם לפסק דינו של הרדב"ז כדי להתיר את האשה מעגינותה, אך מסתבר שהם לא היו הדיוטות אלא היו חכמים ומראשי הקהל.

4. מאידך, ר' יוסף טראני, המהרי"ט,¹⁷ מתאר בשנת שנ"ז (1597) מצב עגום של העיר עזה:

ועוד דעזה לגבי מצרי' כמו מדרך לעיר חשיב דלא שכיח בהו כל
מילי כמו במצרים ואין שם רופא ולא שאר דברים הצריכין...

מהרי"ט נזקק אמנם לתיאור זה לצורך ההקבלה שבין מצרים לבין עזה, אך בסוף דבריו כותב מהרי"ט:

ועוד שאין שם תלמוד תורה שונין הלכות, לא מאן דגמיר ולא
מאן דסביר אפילו פותח ספר אין בה...

14. או אולי עד שנת ש"כ. ראה: אלכסנדר שייבר ומאיר בניהו, "פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם", ספר צפת, (עורכים: יצחק בן צבי, מאיר בניהו), ירושלים, תשכ"ב, חלק א', עמ' צ הערה 71, קיב, קכז, קלד.

15. שו"ת הרדב"ז ח"ז סי' כד.

16. ראה אלכסנדר שייבר ומאיר בניהו (לעיל הע' 14), עמ' 147; ישכר גולדרט, חקר עמנו, הוצ' המכון לחקר עמנו בשילוב עם אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ט, עמ' 5.

17. שו"ת מהרי"ט, ח"א סי' מז.

הרב יואל פרידמן

לכן נראה, שבשנת ש"נ (1590) לערך, היה שפל מהבחינה הרוחנית והתורנית, והרב יצחק ארחא שנעסוק בו להלן, הגיע לפי הנראה לאחר שנת ש"ז, זמן כתיבת תשובת המהרי"ט.

5. בתשובת הר' יעקב קאשטרו¹⁸ אנו מוצאים את הר' יצחק ארחא יושב בדין בעיר עזה בשנת שס"ה (1605): "ולראיה חתמתי שמי פה היום יום רביעי י"ו לחדש כסלו שנת השס"ה ליצירה פה עזה, הצעיר יצחק שלום ן' ארחא".... הוא מנסה לפשר בין הצדדים הניצים. לא מתקבל על הדעת שהרב יצחק ארחא היה רק עובר אורח והגיע באקראי למקום, אלא וודאי עמד בראש הקהילה, ולכן ישבו אצלו בדין וניסו להגיע לפשרה. הר' יעקב קאשטרו מכנה, באותה תשובה, את הר' יצחק ארחא: "החכם השלם הדיין המצויין נר"ו". אכן הוא היה תלמיד חכם גדול. הרב יצחק ארחא גם חותם את שמו על פסקים ותשובות יחד עם מרן ר' יוסף קארו, הרדב"ז, המבי"ט וגדולי הרבנים והחכמים של צפת.¹⁹ הוא היה מתלמידיו של האר"י הקדוש ונמנה עם חבורתו של מהר"ח ויטאל. לא ברור מתי הוא נפטר, אך וודאי לאחר שנת שס"ה (1605).

6. לאחר הרב יצחק ארחא, שימש בנו הרב אליעזר כרב העיר או כדיין בבית הדין. הרב אליעזר ארחא נולד בצפת לאביו הרב יצחק, ולמד אצל גדולי תלמידי החכמים של העיר צפת. הוא שימש ברבנות בעזה, אך בעיקר בחברון ושם נפטר. הוא נקבר במערה, שבה נקבר שמונה שנים לפני כן, ידידו הטוב הרב אברהם אזולאי בחברון,²⁰ החיד"א מספר עליו שהיה תלמיד חכם גדול וכתב יותר מחמישים ספרים. לאחרונה פירסם הרב עזרא בצרי חלק מתשובותיו, ולהלן תובא תשובה אחת העוסקת בעיר עזה.

18. שו"ת אהלי יעקב, תשמ"ה [ד"צ ליוורנו תקמ"ג], סי' קיט.

19. ראה מבוא של הרב עזרא בצרי, שאלות ותשובות רבינו אליעזר בן ארחא זצ"ל, ירושלים: מפעל אור המזרח ומכון ירושלים, תשל"ח, מבוא עמ' 12.

20. ראה הרב חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים השלם, ירושלים, תשנ"ב, עמ' ל; מבוא של הרב עזרא בצרי ולעיל הערה 19, עמ' 19.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

ר' יוס טוב צהלון,²¹ מזכיר את הרב אליעזר ארחא בתור דיין בבית הדין של עזה: "וגם יפה הגיד לנו החכם הנעלה הה"ר אליעזר ארחא בית דין שבעזה כי התרה בה פעם ושתיים..."

יש חוקרים,²² הטוענים שהרב אליעזר ארחא ירש את הרבנות של העיר עזה בשנת שס"ו לערך (1606), ושימש בתפקיד זה עד שנת שע"ט (1619) או שפ"א (1621). הם מניחים כהנחה פשוטה, שבוודאי הרב אליעזר ירש את רבנות אביו, ושימש בתפקיד לפני ר' ישראל נג'ארה. אך אין להנחות אלה כל יסוד. מחד, אין אנו יודעים לתארך את תשובת מהריט"ץ,²³ מאידך בשנת שע"ו (1616) היה הרב אליעזר ארחא בחברון, בשנת שפ"ו (1626) מוצאים אנו אותו בעזה, ובשנת ש"ץ (1630) שוב הוא שוכן בחברון.²⁴ כאמור בשנת שפ"ו הרב אליעזר ארחא נמצא בעיר עזה, אף שר' ישראל נג'ארה שימש כבר ברבנות,²⁵ שכן בקונטרס חרבות ירושלים²⁶ מסופר על תקרית שהרב אליעזר ארחא היה מעורב בה בזמן שלטונו של הצורר מחמד בן פרוך בירושלים:

ויהי בחדש אדר שפ"ו גזלו אנשי עוטמאן גמל אחד טעון מטלטלים יקרים, אשר היתה שולחם לעזה מרת ברוילה²⁷ אל החכם השלם כה"ר אליעזר ארחא, אחיה, ותפגע האשה בר' שמואל הלוי הרופא של עוטמאן להליץ בעדה להשיב אליה את הגזילה שגזלו עבדיו... ויקח מאתו ארבע מאות גרושו... ואת היותר השיב לבקשת שר עזה, שהליץ טובה בעד החכם הנז' שהיה הרופא שלו.

21. שו"ת מהריט"ץ, ח"א סי' רצב.

22. ראה י' כנעני, "לתולדות הישוב היהודי בעזה", ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים, תשכ"ה עמ' 231; י' גולדרט (לעיל הע' 16) עמ' 6; נ' שור (לעיל הע' 12), עמ' 207.

23. אמנם יש נקודת ציון שייכתן שאפשר לברר אותה, והיא שבתשובת מהריט"ץ הייתה מגפה גדולה בעיר עזה, ולכן נאלץ הבעל לשלוח את אשתו למצרים.

24. מבוא לשו"ת ר' אליעזר ארחא שם עמ' 15.

25. ראה י' כנעני (לעיל הע' 22) עמ' 231-232 ומוכיח זאת מדברי ר' דוד קונפורטי בס' קורא הדורות, ראה להלן.

26. מינה רוזן, חרבות ירושלים, תל אביב, תשמ"א, עמ' 116-117.

27. אחות הרב אליעזר ארחא – הערת מינה רוזן שם הערה 352.

הרב יואל פרידמן

לאור הנ"ל ייתכן שהרב אליעזר ארחא, לא שימש ברבנות באופן רשמי, אלא היה החכם בעיר ושימש כדיין בבית הדין. כמו כן הוא שימש גם כרופא של מושל העיר.²⁸

7. לאחר זמנו או תוך כדי זמנו של הרב אליעזר ארחא, מתמנה הרב ישראל נג'ארה²⁹ כרב העיר עזה, בשנים שע"ט (1619) לערך.³⁰ הרב ישראל נג'ארה, מגדולי המשוררים ומחברי שירי קודש רבים, נולד בצפת בשנת ש"י (ולערך 1550). הוא למד תורה אצל אביו ר' משה נג'ארה ואצל סבו ר' ישראל די-קוריאל, שהיה חבר בבית הדין עם ר' יוסף קארו. חלק משיריו הודפסו בספרו "זמירות ישראל" והמפורסמים שבהם: "י-ה ריבון עלם" וכן "הכתובה" לחג השבועות.

הרב ישראל נג'ארה נפטר בערך בשנת שס"ה (1605),³¹ ולאחריו משמש בקודש בנו, הרב משה נג'ארה; וכך כותב ר' דוד קונפורטי³² בס' קורא הדורות:³³

ובעיר עזה היה מרביץ תורה הרב ישראל נג'ארה המשורר שחיבר ס' זמירות ישראל... ואחר שנפטר הרב ר' ישראל נג'ארה בעזה נכנס במקומו בנו הר' משה נג'ארה והרביץ שם תורה בעזה כמה שנים, ואני הכותב בעלותי בירושלים פעם ראשונה שנת הת"ה (1645) בעברי דרך עזה, אז ראיתי להר' משה נג'ארה שהיה מרביץ תורה שם ולמדתי בחברתו קצת ימים.

28. ראה מינה רוזן שם, הערה 353, שטוענת שהשליט אבן פרוך התגרה ורדף גם את יהודי חברון, ולכן ברח הרב אליעזר ארחא בזמן זה מחברון לעזה.

29. ראה עליו: מ' בניהו, "ר' ישראל נג'ארה", אסופות, ד (תש"ן), עמ' רג-רפד.

30. י. כנעני (עי' לעיל הע' 22).

31. קברו של הרב ישראל נג'ארה היה ידוע בבית הקברות של עזה. לאחר מבצע סיני עלו אנשים להשתטח על קברו. אך לאחר שהוחזרה עזה לשלטון מצרים, חרשו המצרים את הקבר, ולאחר מלחמת ששת הימים לא נודע מקום קבורתו.

32. ר' דוד קונפורטי נולד בשע"ז (1617) בשאלוניקי, היה ת"ח גדול ומקובל, ראה עליו תולדות חכמי ירושלים, אריה ליב פרומקין, תל אביב, תשכ"ט, ח"ב עמ' 48.

33. ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, הוצ' קאססעל, ירושלים, תשכ"ט דף מט ע"ב.

ב. עזה צומת ועיר מעבר בין מצרים וארץ ישראל

עם התפשטות האימפריה העות'מאנית וכיבוש סוריה, ארץ ישראל, עיראק, מצרים וכו' הסחר הבינלאומי התפתח, והיה מעבר סחורות מארצות דרום ערב ומהודו לכיוון יבשת אירופה. כמו כן היה גם סחר פנימי בין הארצות סוריה, ארץ ישראל ומצרים, והעיר עזה הממוקמת בתווך בין הארצות האלה והשוכנת על הים התיכון, הייתה עיר מעבר לכל מי שהלך מארץ ישראל למצרים וכן להפך, והייתה גם תחנת ביניים למעבר סחורות ממקום למקום.³⁴

1. הרדב"ז (1479 ספרד – 1573 צפת) דן בשאלה אם מותר להצטרף לשיירה ההולכת במדבר.³⁵ דעתו היא שאם ידוע בוודאות שיצטרך לחלל שבת – הדבר אסור אף אם יוצא שלושה ימים לפני שבת, בניגוד להיתרו של הריב"ש. הרדב"ז מסתייע מהמנהג המקובל בעיר עזה וכותב: "ואדרבא יש הסכמה בעזה שלא יצאו משם יום ד' משום דקרוב הדבר שיבוא לידי חלול שבת". כאמור, העיר עזה הייתה מקום חנייה ומעבר לשיירות, ולכן שאלה זו הייתה דבר יום ביומו, ונקבע בעזה הסכמה ומנהג שאין לצאת מן העיר במידה והדבר כרוך בחילול שבת.

2. ר' אליעזר ארחא,³⁶ דן בראובן שהפקיד צרור כסף ביד שמעון היוצא בשיירה ממצרים לעזה. שמעון התבקש להעביר את צרור הכסף ביד לוי, תושב עזה. ראובן התנה עם שמעון שבשבתות יפקיד את צרור הכסף ביד הגוי השומר על הגמלים, שכן גוי זה היה ידוע כחסיד אומות העולם. באמצע ההליכה במדבר מת אחד מהיהודים מחברי השיירה, ולכן נאלץ שמעון לחזור למצרים לצורך קבורת המת. לפני הליכתו חזרה, הפקיד שמעון את צרור הכסף ביד אחד הנערים היהודים. צרור הכסף נגנב, וראובן טוען בפני בית הדין ששמעון פשע מכמה טעמים: א. שמעון התעכב יתר על המידה במצרים, והוא היה צריך

34. ראה: א' בשן, "חיי הכלכלה במאות ה-16 - ה-18", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (בעריכת יעקב מ' לנדאו), ירושלים, תשמ"ח, עמ' 63-64 ועמ' 79 והערה 74; י' כנעני, (לעיל הע' 22) עמ' 224; י' בן צבי, "לתולדות היהודים בעזה", שאר ישוב חלק ב',

תל אביב, תרצ"ו, עמ' 148.

35. שו"ת הרדב"ז, ח"ד סי' עז.

36. שו"ת ר' אליעזר ארחא סי' ט.

הרב יואל פרידמן

לחזור מיד לאחר הקבורה. ב. הוא לא היה צריך להפקיד את צרור הכסף ביד הנער היהודי, אלא היה צריך לקחת אותו יחד אתו למצרים, ולחילופין הוא היה צריך להפקיד אותו ביד הגמל ולא ביד הנער היהודי.

הרב אליעזר ארחא כותב שראובן התנה עמו שבשבת ייתן את צרור הכסף לגמל, כיוון שבאותו יום אין יהודי שיכול לשמור על הכסף, אך בימים אחרים בוודאי שיש עדיפות ליהודי כשומר הכסף. הוא גם דוחה מכל וכל את הטענה ששמעון היה צריך לקחת את הכסף אתו, שכן כל הדרכים הם בחזקת סכנה, ואילו היה הכסף נגנב או נאבד, היה נחשב כפושע בדבר. והוא מסכם: "שבוודאי אם היה מחזירו למצרים, קרוב הדבר לודאי שהיה אונס ואסון בדרך". מזה אנו יכולים ללמוד עד כמה הדרכים היו מלאי סכנות, והשודדים, הברדווים, וכן מוכסים שלוחי השלטון חפשו כל דרך לקחת כספם של אנשים תמימים.³⁷

הרב אליעזר ארחא פסק שאם הנער שקבל את צרור הכסף הוא שותפו של שמעון או לחילופין שמעון שכר אותו לשם כך, אזי אין לבוא אליו בטענות ובתביעה. אך אם הנער היה רק אחד מחברי השיירה, ובלית ברירה שמעון הפקיד בידיו את צרור הכסף, אזי הוא חייב כדין שומר שמסר לשומר.

ד. תשלום מסי העיר

שיטת המיסוי בשלטון העות'מאני היה מורכב מכמה סוגי מסים.³⁸ היו מסים מקצועיים "גילדות" — רופאים לחוד, צורפים לחוד וכדו',³⁹ היו חייבים לשלם מכס על יבוא ויצוא של סחורות וכן על קבלת שירותים מהשלטון,⁴⁰ ומס נוסף — מס גולגולת הוטל על כל בני החסות (שאינם מוסלמים) וראשי הקהל היו

37. ראה נ' שור (לעיל הע' 12), עמ' 205; י' גולדרט (לעיל הע' 16), עמ' 3.

38. ראה א' בשן (לעיל הע' 34), עמ' 93-96.

39. שם עמ' 77-79.

40. שם עמ' 98-102.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

חייבים להעביר את דמי המסים לשליט המקומי.⁴¹ להלן שתי תשובות המתארות את היחס בין התושבים לבין ראשי הקהל בעיר עזה, כשהפטור ממסים או פטור חלקי היווה תמריץ למשיכה של תושבים חדשים לעיר.

1. ר' בצלאל אשכנזי (1520–1594)⁴² דן בתושב עזה שעסקיו ומסחרו בעזה, אך במשך שנים פרע את מסיו לעיר חברון כיוון שמוצאו בעיר חברון. לאחר שנים, תבעו פרנסי עזה את המגיע להם.⁴³ הנתבע טען שתי טענות: א. כיוון שהוא פורע את חובו בחברון, אזי נפטר מתשלום שני בעזה. ב. במשך שנים הוא לא נתבע ע"י פרנסי עזה, סימן הוא שמחלו לו על תשלום המסים.

ר' בצלאל אשכנזי דוחה את טענותיו, ופוסק שתשלום המסים נקבע לפי הממון,⁴⁴ וכיוון שעסקיו ומסחרו בעזה, אזי מתחייב הוא לשלם את מסיו לקהילת עזה.

נתן שור, רואה בתשובה זו תיאור של קהילה מסודרת הדואגת לתשלום מסי החבר של תושביה, וכן משער שהיו קשרי מסחר בין עזה לבין חברון,⁴⁵

2. ר' יעקב קאשטרו (רפ"ה [1525] — ש"ע [1610] מצרים)⁴⁶ מספר אודות הר' דוד שהיה תושב ירושלים, ועסק במסחר, ובחזרתו ממצרים חנה בעיר

41. שם עמ' 106; ראה עוד: לאה בורנשטיין, "הקהילה ומוסדותיה", תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מנית, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 130 ואילך, ובעמ' 182.

42. שו"ת בצלאל אשכנזי סי' לו. ר' בצלאל אשכנזי ירד מארץ ישראל למצרים ולמד אצל הרדב"ז, לאחר עזיבת הרדב"ז את ארץ מצרים שימש כרבה של מצרים, ולאחר מכן חזר לארץ ישראל ושימש כרבה של ירושלים משנת 1587.

43. ראה י' כנעני, "לתולדות הישוב היהודי בעזה", ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה קובץ ב, ירושלים, תשכ"ה עמ' 228 הערה 34, שמתארך תשובה זו בין השנים שי"ב-שכ"ב (1552–1562) בעת שר' בצלאל אשכנזי כבר היה רבה של מצרים.

44. ולא לפי נפשות, עי' ב"ב ז ע"ב.

45. שם עמ' 204.

46. שו"ת אהלי יעקב, תשמ"ה [ד"צ ליוורנו תקמ"ג], סי' קיט. למד אצל מהרלב"ח ורדב"ז, היה רבה של מצרים ופשטו שם הוראותיו אפילו נגד מרן ר' יוסף קארו, ראה עליו בס' שם הגדולים השלם, ירושלים, תשנ"ב עמ' קי; מ' מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כרך ג, תל אביב, 1973, עמ' 881.

הרב יואל פרידמן

עזה. פרנסי העיר אשר רצו לעבות את ההתיישבות בעזה, הציעו לו לגור בעיר ולהביא את משפחתו, והבטיחו לו שיתחייב לשלם מסים במשך שנתיים סך של ארבע גרוש בלבד. לראיה, חתמו ששה מפרנסי העיר על שטר התחייבות: "ולראיה ביד כה"ר דוד הנז' חתמנו שמותינו פה היום יום ב' ששה ימים לחדש אלול השל"ל (ש"ס, 1600) ליצירה פה עזה תוב"ב...". ר' דוד עבר לגור עם משפחתו לעזה, ואז חייבו אותו ראשי הקהל לשלם מסים כנדרש מכל תושב. בשנת שס"ה (1605) הם יושבים בדין לפני החכם הרב יצחק ארחא, ולבסוף מגיעים לפשרה "ולראיה חתמתי שמי פה היום יום רביעי י"ז לחדש כסלו שנת השס"ה ליצירה פה עזה, הצעיר יצחק שלום ׳ ארחא...". ושוב, לאחר זמן באו ראשי הקהל ורצו להעלות את סכום המסים — ע"כ נשאל הרב יעקב קאשטרו.

הרב יעקב קאשטרו מזכה את הר' דוד מכמה טעמים. א. הוא מביא תשובת הרא"ש כלל ו ס' יח שנותן תוקף להחלטות טובי הקהל גם בלא קניין. ב. הוא מביא תשובת הרא"ש בס' צג שיש תוקף להחלטתם אף שטובי הקהל התחלפו או מתו. ג. ברור מתוך החוזה שהם ערכו, שההתחייבות של פרנסי העיר הייתה לשנים רבות. לכן מסקנתו שאין פרנסי העיר יכולים להעלות את סכום המסים והוא מחויב לשלם רק ארבע גרוש כפי שסיכמו בתחילה.

ד. בין איש לאשתו וכפיית אשה לדור בעזה

1. ר' משה בן יוסף מטראני (שאלוניקי 1500 — 1580 צפת)⁴⁷ דן בנוסח של כתובה בה נאמר שאם תהיה מגיפה של דבר, מתחייב החתן להבריח את אשתו עד סוף תחום ארץ ישראל. הדיון הוא אם חייב הבעל להבריח את האשה ישירות לערים הנמצאות בקצוות ארץ ישראל או שמא יכול הוא להבריח אותה, כפי שרגילים, ולעשות תחנות ביניים בכפרים. מסקנת המבי"ט שחייב הבעל לחשוש לשבועתו ולכן ידאג להבריח אותה ישירות לקצות הארץ. בתוך כדי דבריו מציין מהן גבולות הארץ וכותב שעזה היא קרובה לגבול הדרומי של ארץ ישראל: "ודקדקתי אחר כך בכתובה תנאי זה שכתוב עד סוף תחום

47. שו"ת המבי"ט ח"ג ס' ריא.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

א"י שנראה שהיתה הכוונ' מעיר לעיר שיש כמה עיירות מכאן ועד עזה ושהוא קרוב לסוף תחום א"י..."

2. בספר חיים וחסד,⁴⁸ מובאת תשובתו של מהר"י מטרי"ל⁴⁹ מגדולי החכמים בירושלים על לגבי חוזה שנחתם בעזה בשנת רנ"ה (1495) בין בני זוג שהחליטו להיפרד, אך התנתה האשה שאם וכאשר יגרשנה, יתחייב הבעל לשלם לה כתובתה. השאלה שנשאלה היא, האם יכול הבעל לישא אשה אחרת, אף שבכתובה כתוב שלא ישא אשה אחרת על פניה.

שטר הובא לפני החכמים וזה נסחו: ביום פ' שנת רנ"ה ליצירה **בעזה מתא דבנחלת בני יהודה**, מותבא, נתפשו כ"ר אברהם עם אשתו מ' תרצה, בעניין נדונייתא שתטול כל מה שהביאה עמה ממעות ונכסים ותלך לה לצפת בלא גט, ואם יגרשנה — שאז יהיה, בעלה הנז', חייב לפרוע לה כתובתה, שהוא אלף פרחים. ומחלו זל"ז כל זכות שיש לזה על זה, והאשה מחלה לבעלה כסות ומזונות, והוא מחל לה כל זכות שיש לו ושאפשר להיות בעולם, ואין לזה על זה שום זכות כלל, כי על הכל מחלו זה לזה חוץ מהזכות נשאר לה, שכשיגרשנה, יפרע לה האלף פרחים. וקנינו מזה על זה ומזה על זה על הכל וכו'.

היו קצת החכמים אומרים, שמצד שטר זה, יכול ליקח אשה אחרת — ואע"פ שכתוב בכתובה, שאם ישא עליה, שיפטרנה ויפרע לה כתובתה — הרי כבר מחלה על כל זה, שהרי אמר כי על הכל מחלו זל"ז. ואינו נראה לי, שהרי פירש ואמר, שמחלה לו כסות ומזונות. אבל החכם הס' כמהר"י אמר, שהואיל ונתפשו שיתלך לה, שיכול לישא אשה, שאין זה נושא אשה אחרת עליה, כיוון שנתפשו שלא לישב יחד, ומחייבים לזה לישא אשה.

48. חיים יצחק מוסאפיה, ירושלים, תשנ"ה, עמ' צג אות פ.

49. היה מן המגורשים הראשונים מספרד שהתיישבו בירושלים, עלה מעיר טרי"ל שבקשטיליה, נפטר בשנת רס"ט; ראה עליו באנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, יעקב גליס, ירושלים, תשל"ה, חלק ב עמ' קמב.

הרב יואל פרידמן

מחוז זה נראה שהספרדים הגרים בעזה באותה עת לא נהגו באיסור לישא שתי נשים עפ"י חרם דר' גרשום, לכן אף שבכתובה הספציפית הזו היה הסכם בין שני הצדדים: "שאם ישא עליה שיפטרנה ויפרע לה כתובתה", קבע מהר"י מטרי"ל שבמקרה דנן הסכימו ביניהם שאין הם חיים יחד.⁵⁰

3. ר' יום טוב בן משה צהלון (1559-1638 צפת)⁵¹ דן בראובן שהיה גר במצרים, ונשא אשה בת המקום. הוא ואשתו עזבו את מצרים בגלל צרות וחובות והתיישבו בעיר עזה, עד אשר התחילה להתפשט מגיפה בעיר, והבעל שלח את אשתו חזרה למצרים. אמנם הבעל התנה עמה שבעת שתסתיים המגיפה תחזור האשה למקום מגוריהם, אלא שלאחר זמן סירבה האשה לחזור לעזה. הדין הוא האם יכול הבעל לכוף את האשה לחזור אליו לעזה, ובפיו שתי טענות:
א. אין לו דירה במצרים ויש לו שם חובות.
ב. אין לו שם פרנסה ולעומת זאת בעזה פרנסתו מצויה בריווח.

מהריט"ץ מסתמך על פסק תרומת הדשן (ס' רטו) שיכול הבעל להכריח את אשתו לעקור ממקום מוצאה ובית הוריה, כאשר ברור שיש בכך הכרח לפרנסתם. הוא מוסיף שבמקרה דנן היא יושבת עם בעלה בעזה במשך חמש שנים, ואם לא הייתה מסכימה למקום מגוריהם החדש, היא הייתה צריכה לגלות דעתה ולמחות. מהריט"ץ גם עורך השוואה מבחינת טיב המקום בין עזה לבין מצרים:

ואין לומר דיכולה לטעון סבורה הייתי שהיתה ארץ רחבת ידים במצרים הא ליכא למימר חדא דכולי עלמא ידעי דעזה לא כארץ מצרים היא אעפ"י שלענין איזה דברים היא יותר טובא בודאי דלענין היתה רחבת ידים ורבה בדיורין ארץ מצרים גדולה וכולי

50. כך אנו רואים גם בתשובות נוספות: מהר"י בירב סימן ד, וכן בתשובת רדב"ז שו"ת הרדב"ז ח"ב ס' תרעא. אמנם בתשובת מהריט"ץ ח"א ס' רצב נראה שכן נהג חרם דר' גרשום, ולכן דנו את האשה כדין מורדת, אך ייתכן שבמקרה זה הבעל היה אשכנזי ולגבי נהג חרם דר' גרשום.

51. שו"ת מהריט"ץ ח"א ס' רצב.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

עלמא ידעי והיא גם היא ועם כל זה סבירא וקבילה מפני חמת המציק...

ישנם יתרונות למגורים בעזה – אמנם יתרונות אלו אין מהריט"ץ מפרט, אך מבחינה כלכלית, אפשרויות המסחר וכדו' יתרון מצרים ידוע לכל.

בסוף התשובה מציין מהריט"ץ שהרב אליעזר ארחא היושב בבית הדין בעזה, התרה באשה כמה פעמים שתחזור לבעלה. האשה השיבה שאינה מעוניינת בכך, ולכן התיר מהריט"ץ לבעל לישא אשה אחרת, ופסק שדין האשה כדין מורדת.⁵²

4. בשאלה דומה לזו של מהריט"ץ דן ר' יוסף טראני,⁵³ בשנת שנ"ז (1597) כמופיע בתחילת התשובה, אך מסקנתו הפוכה מזו של מהריט"ץ. מדובר בשני אחים שירדו יחד עם אביהם מעזה ועברו לגור בארץ מצרים. לאחר זמן האב נפטר והעסקים הסתבכו במצרים, היו להם חובות לשלטונות מצרים, ולכן החליטו האחרים לחזור למקום מגוריהם בעזה. אשתו של אחד האחים סירבה לעלות עמהם לעזה, והשאלה אם יכול הוא לכוף את אשתו לבוא אחריו.

השואל מתחיל את שאלתו במילים אלו: "יורונו רבותינו: שמעון שהיה דר בעיר אחת מערי יהודה, ועזה שמה...". נראה שהיה זה נוסח מקובל בעיר עזה, ואולי כדי לחזק את קשר המקום לשאר ערי ארץ ישראל, שכן מצאנו בנוסח החוזה שהובא בפני מהר"ל (לעיל 2): "ביום פ' שנת רנ"ה ליצירה בעזה מתא דבנחלת בני יהודה". מכל מקום, נוסח זה כנראה קומם את המהריט"ט על השואל כי חשב שיש בכך כדי להטות את התשובה; לכן משיב מהריט"ט:

השואל הזה השכיל פיהו וסתם וכת' דר בעי' אחת מערי יהודה שיראה שמחזיקי' בה כארץ ישראל כדי שתהא תשובתי עליה הכל מעלין לא"י...

52. אמנם יש לתמוה מדוע מהריט"ץ אינו מזכיר ולו ברמז, שהבעל יכול לכוף את אשתו מדין "הכל מעלין לארץ ישראל", האם אין בכך רמז שמסכים לתשובתו של מהריט"ט (להלן 4)?

53. בשו"ת מהריט"ט ח"א סי' מז.

הרב יואל פרידמן

אך מהרי"ט, בתשובתו, סותר את הנחת היסוד של השואל. לדעתו עזה נכבשה אמנם בכיבוש ראשון, והריהי בגבולות עולי מצרים, אך כיוון שנוקטים להלכה ש"קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא",⁵⁴ אזי עזה היא כח"ל הן לעניין חיוב תרומות ומעשרות⁵⁵ והן לעניין מצוות ישיבת ארץ ישראל.⁵⁶ כיוון שכן, לא חל על העיר עזה הדין שהכל מעלין לארץ ישראל, ושיכול הבעל לכפות את אשתו לעלות עמו לארץ ישראל.⁵⁷ בתשובתו חולק מהרי"ט על מהריט"ץ (לעיל) וסובר שאין אדם רשאי לכוף את אשתו להחליף מקום מגורים בגלל בעיות פרנסה.⁵⁸

בניגוד לתיאורים של השואל: "ועזה שמה והיא ארץ רחבת ידים לסחורה ובה גנות ופרדסי' וכל מעדני עולם", מהרי"ט מסיים את תשובתו ומתאר את העיר עזה כעיר שאינה מפותחת מבחינת התנאים הסוציאליים, החברתיים והרוחניים:

ועוד דעזה לגבי מצרי' כמו מכרך לעיר חשיב דלא שכיח בהו כל מילי כמו במצרים ואין שם רופא ולא שאר דברים הצריכין דהוי כמו מעיר שרובה ישראל לעיר שרוב' עכו"ם כי היהודים אשר שם הם מיעוטא דמעוטא לגבי היהודים אשר במצרים ועוד שאין שם תלמוד תורה שונין הלכות לא מאן דגמיר ולא מאן דסביר אפילו פותח ספר אין בה והיאך יוציאה ממצרים שהוא מקום ריבוץ תלמידי חכמים ועיר גדולה של חכמים ושל סופרים...

54. חולין ז ע"א.

55. בניגוד לדעת הרמב"ם בהל' תרומות א, ז ושו"ת הרדב"ז ח"ד סי' ל.

56. ראה כנסת הגדולה לר' חיים בנבנישתי, יו"ד סי' שלא אות ב, לאחר שמביא דעת הרדב"ז כתב: "ומורי הרב ז"ל בח"א סי' מז כתב שעזה חו"ל גמורה היא אף לעניין מעשרות עי"ש", ורבו של בעל כנסת הגדולה הריהו המהרי"ט, וראה נ' שור (לעיל הע' 12), הערה 39 בלבב במקורות כשציין תשובת ר' משה בנבנישתי בכנסת הגדולה ח"א סי' מז, ותשובה זו אינה קיימת.

57. ראה דיון ארוך ומקיף על תשובה זו של מהרי"ט: הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה ח"ד עמ' 53-66.

58. כדעת הריב"ש סי' פא, פח בניגוד לתרומת הדשן סי' רטו.

ה. הלכות ומנהגים בעיר עזה

כיוון שבעיר עזה היה רצף של התיישבות במשך שנים רבות, השתרשו בה מנהגים שונים ותקנות קהל, ואלו מובאים בתשובות הפוסקים. מסתבר שהמנהגים ותקנות הקהל היו מגובים ע"י תלמידי החכמים של העיר עזה, שאל"כ ספק אם היה להם תוקף הלכתי.⁵⁹

1. ר' דוד בן זמרא,⁶⁰ דן האם יש חיוב להפריש תרומות ומעשרות מהתוצרת הגדלה בעזה "מפני שיש קצת אנשים שיש להם קרקעות". נמצאנו למדים שיהודי עזה לא עסקו רק במלאכות יד (צורפות וכדו')⁶¹ או במסחר, אלא עסקו אף בחקלאות.⁶²

הרדב"ז קובע שעזה היא בכלל גבולות עולי מצרים, שכן הגבול הדרומי של עולי מצרים לדעתו הוא וואדי אל-עריש הנמצא במרחק של כ- 70 ק"מ דרומית לעזה.⁶³ להלכה, שחיוב הפרשת תרומות ומעשרות בארץ ישראל הוא רק מדרבנן, בגלל שיש חסרון של "ביאת כולכם", הוא הדין גם בעזה, וכפי שקבע הרמב"ם, הל' תרומות א, ה-ו.⁶⁴

מהבחינה ההיסטורית, יש להדגיש שלפי הנראה הקרקעות עליהן מדבר הרדב"ז היו בבעלות היהודים, שכן אם היהודים היו אריסים או פועלים בלבד, לא היה הרדב"ז משיב שיש חובה להפריש תרומות ומעשרות.

2. הרדב"ז⁶⁵ דן בשאלה אם מותר לצאת בשיירה מעזה למצרים, אף שיודע שיצטרך לחלל שבת, ובתשובה זו מביא מנהג קדום הנהוג בעזה, שאין יוצאים מיום רביעי ואילך:

59. ראה שו"ת הרשב"א ח"ד סי' קפה, ולעומתו שו"ת הריב"ש סי' שצט ובשו"ע חו"מ סי' רלא סעי' כח; ואמנם אם אין אדם חשוב במקום מועיל תקנת הקהל, וראה לעיל פרק ב על הימצאות חכמים בעיר עזה.

60. שו"ת הרדב"ז חלק ד סי' ל.

61. ראה: נתן שור (לעיל הע' 12), עמ' 204.

62. ראה: יצחק בן צבי, שאר ישוב, חלק ב, תל אביב, תרצ"ו, עמ' 146.

63. ראה עוד שו"ת הרדב"ז ח"ו סי' ב אלפים רו שהגבול הדרומי של ארץ ישראל הוא וואדי אל-עריש ולא הנילוס, ומוואדי אל-עריש ועד עזה - מהלך שני ימים.

64. וראה גם רמב"ם הל' מעשר יג, ד.

65. שו"ת הרדב"ז ח"א סי' עז.

הרב יואל פרידמן

ואדרבא יש הסכמה בעזה שלא יצאו משם יום ד' משום דקרוב
הדבר שיבוא לידי חלול שבת...

הפוסקים דנו במשך הדורות אם יש לנהוג יום אחד או שני ימים בעזה, ומדברי הרדב"ז בתשובה הנ"ל, ניתן להוכיח גם שנהוג היה בעזה לחוג יום טוב אחד בלבד ולא שני ימים כדן חו"ל. וכן כותב הרדב"ז: "ואין להביא ראיה ממה שאין עושין שני ימים של גלויות" כי דין ארץ ישראל לחיוב תרומות ומעשרות ודין יום טוב שני הם שני נושאים שונים שאין בהם קשר. חיוב בתרומות ומעשרות תלוי בדין ארץ ישראל לגבולותיה, אך התוספת של יום טוב שני תלויה באפשרות ההגעה של שלוחי בית הדין בירושלים, והאפשרות להודיע אם החודש התעבר.

3. בנושא זה נשאל גם הרב יאשיהו בן יוסף פינטו (1565-1648 סוריה).⁶⁶ מדובר באנשים שעולים לארץ ישראל כדי לקבוע את מקום מגוריהם בירושלים, ובדרכם לשם התעכבו ביום טוב בעיר עזה – האם צריכים לנהוג שני ימים כבני חו"ל כי עדיין לא הגיעו לתעודתם, או שמא ינהגו כמנהג עזה לחוג יום אחד בלבד.

מלשון השאלה יש ללמוד שמנהג עזה דאז שנוהגים יום אחד של יום טוב. מסקנת בעל שו"ת נבחר מכסף שכיוון שדעתו לעלות לארץ ישראל, ואין הוא מתכוון לחזור לחו"ל – נוהג יום אחד. אמנם הוא מסייג שם דבריו שדין זה נכון רק אם הוא מגיע למקום יישוב, אך אם עדיין הוא נמצא בדרך יש לנהוג שני ימים. לאור הנ"ל הוא מסיק:

וכפי זה נראה שכיון שהגיעו לעיר מושב שהיא עזה שעושים יום אחד גם הם עושים כן כיון שאין דעתם לחזור עוד לח"ל...⁶⁷

4. ר' לוי בן חביב (מהרלב"ח, זמורה ספרד 1483 – ירושלים 1545) שכיהן כרבה של ירושלים מספר שרק לאחר 15 שנים מזמן עלותו לירושלים,

66. שו"ת נבחר מכסף או"ח סי' ח.

67. ראה עוד בענין זה במאמרו של הרב יהודה זולדן, "יום טוב שני בעזה ובגוש קטיף" בספר זה.

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

החליט לברר אחר מנהגי הקריאה הנהוגים בחול המועד.⁶⁸ המנהג הראשון אליו הוא מתייחס הוא המנהג הנהוג בעיר צפת שבו קוראים בכל אחד מימי חול המועד רק את היום עצמו וחוזרים על אותה פרשה ארבע פעמים לארבעת הקרואים. מהרלב"ח מסביר את החסרונות של מנהג זה, ולשם השוואה מביא את המנהג הנהוג בעיר עזה שהכהן קורא את יום החג, הלוי קורא את היום שלמחרת, השלישי קורא את שניהם והרביעי קורא שוב כקריאתו של הכהן. אמנם מסקנת מהרלב"ח להעדיף את מנהג קריאת צפת, אך עצם העובדה שהעמיד מולו את המנהג של העיר עזה מוכיח על חשיבותה של העיר עזה, על רצף התיישבות וחיים במקום עד שהשתרש שם מנהג עצמאי.

5. הרב יששכר בן מרדכי בן סוסאן נולד בפאס בשנת ר"ע לערך (1510), למד אצל מהרלב"ח בירושלים ולאחר מכן שימש כרבה של קהילת המערביים בצפת. בספרו תיקון יששכר⁶⁹ שעוסק במנהגי הקהילות בארץ ישראל מביא באריכות יתירה את המנהג של המוסתערבים (יהודי ארצות האיסלם) שבמקומות שהם ספק מוקפים חומה, יש לומר על הניסים ולקרוא בתורה בברכה גם ביום ט"ו באדר. אמנם, מנהג הספרדים לומר על הניסים, אך אין קוראים בתורה, ונהגו שני המנהגים באותה עת בעיר צפת: "שאלו אחזו במנהגם בפני אלו ואלו אחזו במנהגם בפני אלו". במשך השנים נתבטל מנהג זה לגמרי כנראה בהשפעת האר"י ז"ל.⁷⁰

המעניין הוא שר' יששכר מביא שהוא שמע שכך היה נהוג גם בעיר עזה:

והמקומות שקורין בהם המגילה שני ימים מפני שספק אם עיירות הם אם כרכים הם כמו שכתבתי למעלה בביאור הקביעות בחדשי אדר, הסדר להם בקריאת התורה ביום השני כסדר היום הראשון, ומנהג זה פשוט פה בכל המוסתערבים יצ"ו

68. שו"ת מהרלב"ח סי' מט.

69. ספר עיבור שנים - תיקון יששכר, ירושלים, תשמ"ח. על ספר זה, ראה: הרב ד"ר מאיר רפלד, "ונוהגים האשכנזים להרבות בו במיני פירות", נטיעות הארץ, כפר דרום תשס"ד, עמ' 420.

70. במבוא לס' תיקון יששכר, עמ' 12, בשם ספר שער הכוונות ופאת השולחן.

הרב יואל פרידמן

תושבי ארץ צפת שבגליל העליון תוב"ב וכפריה בירי"ה ואל זיתו"ץ ושמענו שכן נוהגין גם בעז"ה ובדמש"ק אלא אם יחול יום שני בשבת — אין נוהגין בשום מקום מהם להוציא בו ספר שני לפרשת עמלק. ועדיין אכתוב בזה למטה בפורים של בני כרכים ודאי, וקהילות הספרדים יצ"ו שנתוספו מחו"ל פה צפת שבגליל העליון תוב"ב על התושבים יצ"ו הקדמונים אינן מעלין ספר תורה ביום שני, שאומרים שאם מעלין צריך לברך על הקריאות בו ויהיו ברכות על קריאת ספק. ונראה לי הואיל וכך הוא יום שני בספק עומד, אין כח לאלו להכריח כמנהגם לאלו ולא אלו לאלו ובפרט החדשים בארץ לקדמונים בארץ, שספיקי דאי ערי א"י הם יותר קרובים לודאי מוקפים חומה היו בימי יהושע בן נון מספקי ח"ל, דבר פשוט בלא צורך ראיות לכך — כל שכן וכ"ש שמנהג אבותיהם בידיהם קדמון מקדמוניהם, מימות חכמי וגאוני הארץ הראשונים יצ"ל...

בהמשך מספר הר' יששכר שבשנת שי"ט (1559) רצה החזן להימנע מקריאת התורה, שכן ראה שזהו מנהג הספרדים, אך הוא, כרב בית הכנסת, הורה לו לקרוא בתורה כפי שנהגו כל השנים. באותו אירוע היה שם תלמיד אחד שהמנהג לא נראה בעיניו, ורץ "וספר הדברים לפני החכם השלם גדול דורינו הרב הגדול מהר"ר יוסף קארו נר"ו ואמר לו יפה עשה ומנהג טוב הוא לומר היום על הניסים בתפלה ולהעלות בו ספר תורה, אלא שקהילותנו הספרדים יצ"ו לא נהגו להעלות..."

6. הרב אברהם בן מרדכי הלוי (1650-1712 מצרים),⁷¹ דן על "מעשה שהיה פה עזה" שראובן כעס על אשתו ונשבע שלא יאכל עם אשתו בקערה אחת כל חייו, ואם לאו מקבל על עצמו נזירות שמשון.⁷²

הרב אברהם הלוי דן מהם הסטנדרטים המינימאליים של היחסים המקובלים בין איש לאשתו. מסקנתו בנד"ד, שכיוון שהודיע שלא יאכל עם אשתו בקערה

71. שו"ת גינת ורדים, יו"ד כלל ב סי' ד.

72. ראה: מאיר בניהו, "לתולדות היישוב היהודי בעזה", ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, חוברת א-ב, תשט"ו, עמ' 22 הערה 4, שמוכיח שהשאלה הופנתה לרב אברהם הלוי בין השנים תנ"ב-תנ"ז (1592-1596).

עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד

אחת משום שרוצה לבזותה, והעצים את תוקף החלטתו ע"י נדר (נזירות שמשון) — חייב הבעל לגרש את אשתו ולתת לה את כתובתה.

בהמשך הוא דן אם ניתן להתיר או למצוא עבורו פתח לנזירות שמשון, בטענה שאילו היה יודע שיתחייב לתת גט וכתובה — לא היה נודר. בסוף דבריו הוא מתייחס למנהג המקובל בעיר עזה:

ויש הסכמה פה עזה שכל מי שנשבע בנ"ש הרי הוא כחרס
הנשבר וקנסו הוא שיהיה שלשים יום בניזיפה ולא יכנס בבית
הכנסת כלל כל שלשים יום ואחר שלשים יום קודם ההתרה יתן
לקהל ששים חתיכות.

הרב אברהם הלוי דן האם יש תוקף למנהג כדי לבטל את הנזירות. בדרך כלל, הוא אומר, מצאנו שיש כוח לבית דין להפקיע ממונו ורכושו של אדם מכוח הכלל "הפקר בית דין הפקר", אך לא מצאנו שיש בכוחו גם להפקיע איסורים. מסקנתו היא שכל אדם המתגורר בעיר עזה מחוייב למנהגי המקום, ולכן תקף המנהג, ומן הדין בטלה הנזירות, ומחוייב הוא בכל הסאנקציות שהנהיגו בעיר:

נמצינו למדין דבמילי דתלי בממונא יכולין כל ב"ד וב"ד להפקיע
ממון אפי' של אחרים שלא יהיה מתגורר אצלם כיון שיש תיקון
בדבר אמנם להפקיע ולבטל חומר האיסור אז אם הוא מתגורר
אצלם חשיב כעושה על דעתם כי היחיד שדר במקום חייב לנטות
אחר דעת הרבים והב"ד שבמקום ההוא ואפי' שלא ידע בהם
מתחלה.

בתשובה זו וכן בתשובות שהובאו לעיל, אנו מוצאים שקהילת עזה הייתה עיר שיש בה מנהגים משלה,⁷³ דבר המוכיח את רצף ההתיישבות והחיים בעיר במשך תקופה ארוכה, כפי שמסכם נתן שור את מאמרו "תולדות

73. ראה מאיר בניהו, שם, עמ' 21 הערה 3, שמסופק אם אכן המעשה הנידון היה בעזה, שכן השבועה שנשבע ראובן הייתה על דעת חכמי אשכנז. אך למרות תמיה זו נראה בוודאות לאורך כל התשובה שאכן מדובר במעשה שאירע בעזה, ובמנהג קדום שהיה מקובל בעזה, למרות שלא ידוע מיהו בית הדין שהנהיג מנהג זה ומאיזו תקופה.

הרב יואל פרידמן

יהודי עזה",⁷⁴ שקהילת עזה התקיימה במשך כ-600 שנה ומתוכן כ-300 שנות פריחה. כן אפשר לראות בתשובות אלו את הדינאמיות והמקוריות של החיים החברתיים בעיר.

74. ראה לעיל הערה 11, שם עמ' 215.